

Marek Nohejl

Jednání, diskurs, kritika
MYSLET SPOLEČNOST

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ, PRAHA 2007

klíčová slova: sociální jednání, diskursivní etika, kritická teorie, feminismus

Obsah

Úvod	11
Část první	
Jednání	15
1. Jednání a smysl – Weber	20
Motivace jednání a jeho průběh	20
Evidence, porozumění a adekvátnost	25
Jednání a racionalita	29
2. Jednání a norma – Parsons	37
Jednání a vůle	37
Jednání jako systém	48
3. Jednání a řeč – Habermas	55
Komunikativní jednání a problém porozumění	57
Nároky na platnost a komunikativní racionalita	64
4. Jednání a diskurs	70
Část druhá	
Diskurs	73
5. Apriori argumentace a etika	76
Typologie diskursů u Habermase	76
Od komunikativního jednání k etice	79
Diskursivní etika – program založení	83
Hledání pevného bodu	96
Myslet s Habermasem proti Habermasovi	100
Myslet s Apelem proti Apelovi	103
Exkurs: Diskursivní etika jako transformace	
Kantovy praktické filosofie	106
Meze diskursivní etiky	110
6. Historické apriori a pravda	116
Diskurs a metoda	120
Tělo, moc, a vědění	128
Diskurs mezi architekturou a archeologií	140
7. Diskurs a kritika	149

Vydalo SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON), Praha 2007.

Vydání první.

Copyright © Marek Nohejl 2007

ISBN 978-80-86429-71-7

Část třetí	
Kritika	153
8. Kritika jako obžaloba	157
Kritika instrumentálního rozumu	158
Odysseus vs. Oidipus	163
9. Parrhesia	171
10. Genealogie a kritická teorie	177
11. Feminismus – kritika jako redefinice	184
Limity spravedlnosti	186
Nová topografie normality	200
12. Jednání, diskurs, kritika – strukturální souvislost	214
Závěrečná poznámka	221
Summary	223
Literatura	225
Jmenný rejstřík	235
Věcný rejstřík	239

Mé ženě Kateřině.

neexistuje jednající kolektivní osoba, nýbrž vždy jen jednající individua, která svým jednáním kolektivity utvářejí. Jak píše Weber: „Pokud (sociologie – pozn. M.N.) hovoří o ‚státě‘, ‚národu‘, ‚akciové společnosti‘, ‚rodině‘ či o ‚armádní jednotce‘ nebo podobných ‚útvarech‘, míní tím spíše pouze určitým způsobem uzpůsobený průběh skutečného či alespoň možným způsobem utvářeného sociálního jednání jednotlivce.“⁵⁵ Z toho ovšem plyne důležitý závěr. Je-li proces racionalizace klíčem k pochopení dané (nebojme se říci i současné) společnosti či přinejmenším jejích klíčových institucí, které ji spoludefinují, pak je to právě specifický typ jednání, které jakožto spodní proud reprodukuje její konstitutivní rysy. Weberova analýza procesů racionalizace tak na jedné straně poukázala na důležité znaky doby, ale na druhé straně ve spojení s motivační teorií jednání nabídla komplexní náhled na společnost, v němž je realita primárně výsledkem aktivity jednotlivců. Již zde tak nacházíme první náznak toho, co bude během dalších úvah postupně ozřejmováno, totiž že jednání utváří určitý diskurs, ale zároveň je jím i zpětně proměňováno. Právě dialektiku tohoto vztahu, který bude v průběhu dalších zkoumání rozváděn, jsme se pokusili s pomocí Weberových intuicí naznačit a to byl také důvod, proč jsme započali cestu našich zkoumání právě s ním.

⁵⁵ Weber, M. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen 1972, s. 6–7.

2. Jednání a norma – Parsons

Předchozí kapitola nám ukázala jednání z hlediska jeho subjektivní motivace, rozebrala čtyři ideální typy jednání a naznačila, do jaké míry souvisí jednání s procesy racionalizace v moderních společnostech. Existuje však něco, co zatím v našem obrazu jednání chybí a co doposud nebylo možné plně ukázat. Tím, co je třeba nyní v kontextu teorie jednání rozvinout, je koncept normativity jakožto struktury očekávání uplatňované vzhledem k jednání. Byla-li v předchozí kapitole řeč spíše o způsobech, jakými jednání vrůstá do společnosti, a o modalitách utváření společnosti jednáním, ukáže se nyní s pomocí konceptu normativity směr opačný, totiž jakým způsobem je jednání utvářeno společností.

Tím samozřejmě netvrdíme, že jádrem Weberovy sociální teorie či dokonce jeho nejvlastnějším teoretickým odkazem je tvrzení o předchůdnosti jednání vůči společnosti. Je tím řečeno jen tolik, že Weberův nominalismus představoval nejvhodnější teoretické prostředí k tomu, aby byl akcentován právě ten rys vztahu jednání a společnosti, který umožní nahlédnout jeho konstitutivní roli ve vztahu ke společnosti. A když už jsme se dotkli problému autentické interpretace, je stejně tak nezbytné předeslat, že ani Parsonsovo myšlení nelze redukovat na představu společnosti jako systému, který předepisuje jednání jeho optimální průběhy. Parsonsovo systémové hledisko zde uplatníme opět jen z toho důvodu, že tento teoretický náhled umožňuje velmi dobře načrtnout normativní vliv sociálního systému na jednání. Důvodem, proč jsme se nyní ocitli před dveřmi parsonsovske teorie, tedy není touha vstoupit za každou cenu do nové teoretické komnaty a zvědavě se v ní porozhlédnout, nýbrž pokusit se z této komnaty vynést na světlo ty intuice, které v důležitých ohledech doplňují a rozšiřují náš dosavadní pohled na problém jednání. Je to krok, který je nezbytný z hlediska postupného ozřejmování souvislosti a vzájemné souhry jednání a diskursu, která se stane klíčovou otázkou druhé části této práce věnované diskursu.

Jednání a vůle

Kdo dnes čte Parsonse? Takto sarkasticky bychom mohli vstoupit do světa Parsonsova myšlení, pokud bychom zaměnili Spencera z první věty Parsonsovy *The Structure of Social Action* za jméno jejího vlastního autora.⁵⁶ Toto zvolání by dozajista vystihovalo roli, kterou tento teoretik hraje v teoretických disku-

⁵⁶ Máme-li být přesní, jedná se původně o citát Crana Brintona, kterým Parsons otevírá svoji knihu (srv. Brinton, C. *English Political Thought in the Nineteenth Century*. London 1933, s. 226–227).

sích současné sociologie. Ani rozsáhlé a vyčerpávající pokusy z 80. let o vzkříšení a aktualizaci Parsonsových myšlenek (za všechny uvedme dva významné německé pokusy: Münchův rozbor v *Theorie des Handelns* a Habermasovu *Theorie des kommunikativen Handelns*, kde je Parsons zařazen po bok klasiků Webera, Durkheima a Meada a do jisté míry je přejata jeho metodologie) nepodnítily širší vlnu parsonsové recepce. Určitou výjimku tvoří setrvalá snaha Jeffreyho Alexandera promýšlet Parsonsovy původní intuice v neofunkcionalistickém paradigmatu, a uchránit je tak před Spencerovým osudem. Toto Alexanderovo úsilí je vyznačeno především impozantním neoparsonsovským pokusem ve spise *Theoretical Logic in Sociology*, avšak Alexanderův neutuchající zájem aktualizovat Parsonsovu teorii je zřejmý i z jeho knihy *Neofunctionalism and After*, v níž jsou sebrány autorovy články z 80. a 90. let.⁵⁷ Alexanderovy intuice budou vzorem i pomocníkem v naší snaze vysvobodit Parsonse z obrazu abstraktního systémového teoretika, do něhož jej uzamkly dějiny sociologie.

Určitým klíčem k pochopení Parsonsova myšlení, jeho pojetí významu sociologické teorie i způsobu její výstavby je přes Webera zprostředkovaný novokantismus. Stejně jako jsme považovali za nutné upozornit na novokantovská východiska Weberova myšlení, která se u něj projevila mimo jiné snahou o pochopení vnitřní motivace jednání, je možná ještě důležitější upozornit na novokantovské kořeny Parsonsova myšlení, protože tento spíše opomíjený fakt je pro porozumění Parsonsovu způsobu myšlení určující. Parsons byl, jak známo, velmi silně ovlivněn evropským filosofickým myšlením, s nímž se seznámil během svých studií v Oxfordu a Heidelbergu. Jeho *The Structure of Social Action* také vyvolala rozhořčení mezi americkými teoretiky, kteří Parsonsovi nemohli odpustit, že zcela opomíjí domácí, tedy americkou teoretickou tradici. Přestože v tomto Parsonsově spise nepadne o novokantismu ani zmínka, jsou novokantovské intuice implicitně obsaženy v jeho teoretickém záměru. V čem přesně spočívaly a v jakém směru tedy utvářely způsob Parsonsova myšlení?

Jak ukazuje P. Hamilton, novokantovská pozice „zahrnovala náhled, že vědecké poznání je vytvářeno pomocí selekcí a kategorizací: co ‚víme‘ o sociálním světě, je možné zjistit pouze prostřednictvím konceptů, které uplatňujeme k řazení zkušeností do významových kategorií“.⁵⁸ Neméně důležitým rysem novokantismu je i zdůraznění klíčové role teorie v procesu utváření vědeckého poznání. Považujeme za nutné učinit zde tuto odbočku, protože bez ní by bylo například těžké pochopit, proč místo o jednání hovoří Parsons

o referenčním rámci jednání či proč tolik zdůrazňuje potřebu vybudovat obecnou teorii jednání ve smyslu aplikovatelnosti na jakékoliv jednání v jakékoliv společnosti.

Podívejme se ale již na základy Parsonsovy teorie jednání. Parsons odmítá behavioristický model jednání a spolu s Weberem věří, že je možné vybudovat teorii jednání na základě analýzy jeho motivace, jakkoliv subjektivní či iracionální. Podobně jako Weber se i Parsons domníval, že ekonomická teorie jednání zůstává v zajetí pozitivistického utilitarismu, dokud není doplněna analýzou specificky sociologických proměnných. Účelově racionální jednání je pouze jedním z více typů jednání. Spis *The Structure of Social Action* tak nabízí možnost navázat na dosavadní weberovské úvahy. Avšak naděje, že v *The Structure of Social Action* nalezneme kompletního a komplexního Webera, bere za své, přečteme-li si suché konstatování Jeffreyho Alexandera: „Parsonsův ‚Weber‘ byl konstruován na základě jedinečně selektivního čtení.“⁵⁹ Nám ale nejde o rekonstrukci Weberova autentického náhledu na jednání, nýbrž o foucaultovské rozmnožení smyslu, a tak můžeme Parsonsovo porozumění Weberovi vnímat jako součást jeho vlastní teorie.

Parsons analyzuje Weberovo pojetí sociálního jednání na základě předchozích analýz uplatnění obecných teoretických konceptů v sociohistorických vědách, z nichž nejvýznamnějším (ne-li ovšem jediným) shledává koncept ideálního typu. Parsons se pokouší o analýzu Weberova pojetí sociálního jednání právě v návaznosti na formulaci této metodologické maximy, a to z toho důvodu, že jde o jeden z nejvýraznějších případů, kdy Weber uplatnil své metodologické závěry přímo na oblast sociálního světa. Pro Parsonse je nesporné, že Weber přímo spojuje sociální jednání s jeho subjektivním smyslem. Tento vnitřní smysl jednání přitom není zcela uzavřen výkladu, nýbrž je naopak dostupný interpretaci, a lze mu tudíž porozumět. Porozumění (*Verstehen*) přitom Weber, podle Parsonse, neomezuje pouze na případy racionálního jednání, či rationality obecně, nýbrž je lze metodicky uplatnit i na oblast emocionální či afektivní. Jako příklad Parsons uvádí výbuch hněvu, jemuž lze porozumět jako afektivnímu jednání ze souvislostí dané situace.⁶⁰

I z pozdějších Parsonsových teoretických rozvrhů teorie jednání je zřejmý implicitní weberiánský motiv zasazující jednání do rámce kategorií motivů, účelů a základní orientace jednání jako aktu. Například v *Toward a General Theory of Action* Parsons tvrdí: „Ať již je jednajícím jedním individuem nebo kolektivita, budeme při popisu jednání hovořit o *orientaci jednání* aktéra. Koncept *motivace* se v přísném smyslu vztahuje pouze na individuálního aktéra.

⁵⁷ Alexander, J. *Neofunctionalism and After*. Malden & Oxford 1998. Alexander zde výslovně hovoří o „novovynalézání Parsonse.“ (srv. *Ibid.* Part II, s. 51–160).

⁵⁸ Hamilton, P. *Talcott Parsons*. London & New York 1983, s. 63.

⁵⁹ Alexander, J. *Neofunctionalism and After*. Malden & Oxford 1998, s. 98.

⁶⁰ Srv. Parsons, T. *The Structure of Social Action*. New York 1949 (orig. Glencoe, Ill. 1937), s. 641.

[...] Jednání je orientováno tehdy, je-li vedeno smyslem, který s ním aktér spojuje vzhledem ke svým cílům a zájmům.⁶¹ I v tomto textu z počátku 50. let tak stále nacházíme pojmové instrumentarium, které je velmi blízké weberianskému náhledu.

Recepte Webera slouží nicméně Parsonsovi zejména k tomu, aby na jejím pozadí odstínil vlastní teorii jednání. Weber se, podle něj, „bál abstrakce, a nepokusil se tudíž vyvinout obecný teoretický systém“.⁶² Prostředkem k vykročení mimo weberianský rámec, určený ideálními typy subjektivního smyslu jednání, se Parsonsovi stává snaha vytvořit obecný teoretický systém jednání. Přesně řečeno, Parsonsovi nejde ani tak o vysvětlení jednání navržením odpovídajícího teoretického rámce, jako spíše o tento teoretický rámec samotný, který by se mohl stát základem obecné sociální teorie. Právě tuto obecně metodologickou intenci je třeba mít stále na zřeteli, pojednáváme-li o Parsonsově teorii jednání.

Kdybychom měli Parsonsovu teorii jednání jednoduše označit, pak musíme říci, že jde o teorii voluntaristickou. Co toto označení, které zavádí sám Parsons, znamená? Ukázali jsme již návaznost Parsonsovy teorie jednání na Weberovo pojetí vnitřního smyslu a subjektivní motivace jednání. V konceptu voluntarismu se zrcadlí právě tento teoretický motiv, ale zároveň se od Webera v zásadních ohledech odlišuje. Voluntaristický náhled na jednání akcentující vnitřní motivace aktéra totiž nevyklučuje nutnost zohlednit též vnější limity jednání v podobě jeho normativních determinant.

Voluntaristická teorie jednání slouží v druhém sledu Parsonsovi k tomu, aby vymezil vlastní pojetí jednání vůči tradovaným redukcionistickým teoriím jednání – pozitivistické a utilitaristické. Utilitarismus je přitom systémem, který spadá do kategorie systémů pozitivistických. Utilitaristická i pozitivistická teorie jednání je bytostně antimetafyzická a nominalistická. Voluntaristická teorie jednání tak není teoretickým rámcem, který Parsons volí náhodně, nýbrž má ukázat neschopnost pozitivistické a utilitaristické teorie zahlédnout a vysvětlit sociální fenomény, které jsou pro jednání zásadní, a zároveň poukázat na rozpory, do nichž jsou oba teoretické rámce zapleteny.

Parsonsova kritika utilitarismu se soustředí na neslučitelnost dvou základních předpokladů, na nichž stojí: subjektivní perspektivy na jedné straně a scientistické perspektivy, která redukuje jednání na objekt vnějšího světa na straně druhé. Subjekt ale není strojem, který reaguje způsobem odpovídajícím vědeckým kritériím technické účinnosti v předem daných vazbách prostředků a účelů. Aktivní role aktéra by tím byla omezena na porozumění si

⁶¹ Parsons, T., Shils, E. (ed.). *Toward a General Theory of Action*. Cambridge (Mass.) 1967, s. 4.

⁶² Parsons, T. *The Structure of Social Action*. New York 1949, s. 738.

tuaci a předpovězení jejího dalšího vývoje. Utilitaristická teorie jednání, která podle Parsonse převažovala v 19. století, je charakterizována čtyřmi základními rysy: atomismem, racionalismem, empiricismem a nahodilostí účelů.

Atomismus utilitaristického systému jednání spočíval, podle Parsonse, ve zdůraznění role individuálního aktéra jako elementární jednotky jednání bez ohledu na širší sociální souvislosti. Parsons klade atomistické aspekty teorie jednání do souvislosti s poreformačním vývojem západní myšlenkové tradice, která zdůrazňovala, stejně jako humanismus, hodnoty individuální spásy a odpovědnosti. Hodnoty formující společnost jako celek byly zatlačeny do pozadí. Výsledkem bylo, podle Parsonse, „zabránění vypracování jistých velmi důležitých možností teorie jednání, které se týkaly integrace účelů do systému, zejména pak těch, které zohledňovaly pluralitu aktérů“.⁶³ Jinými slovy: atomistická teorie jednání absolutizovala jednání jakožto jednotku (unit act) a ponechala nepovšimnutou otázku vztahů mezi různými cíli a účely jednání na jedné straně a společností jako celkem na straně druhé.

Dalším znakem raných teorií jednání je racionalismus v podobě absolutizace efektivity jakožto jediné normy určující lidské jednání. „Jednání je racionální měrou, v níž sleduje možné účely v rámci podmínek situace, jichž je dosahováno pomocí nevhodnějších prostředků, jež má aktér k dispozici.“⁶⁴ Parsons opět po vzoru Webera hledá důvody tohoto reduktivního pojetí jednání v dějinném vývoji a nachází dvě tendence, které, podle jeho názoru, vedly k racionalizujícímu náhledu na jednání. První je tlak na efektivitu každodenních aktivit a zdůraznění *common sense*, druhou pak vzrůstající význam moderní vědy založené na racionálním experimentu. Obě tendence vedly k zanedbání složek jednání, které nesouvisely přímo s jeho efektivitou.

Empiricismus utilitaristické koncepce jednání spočívá ve snaze porovnávat model jednání s konkrétní realitou. Utilitaristická teorie vede analogii mezi určitou teorií a konkrétním aktérem a zdůrazňuje potřebu tuto analogii verifikovat. Toto vymezení empiricismu se spíše blíží Parsonsově chápání pozitivistické teorie jednání, čímž zůstává empiricismus jakožto charakteristika utilitaristického pojetí jednání poněkud nevyjasněný.

Konečně posledním znakem utilitaristického pojetí jednání je nahodilost účelů (randomness of ends). Teorie, která analyzuje jednání výlučně na základě jeho jednotlivých jednotek, sice uznává, že jednání je bytostně procesem dosahování účelů, avšak pomíjí skutečnost, že mohou existovat „vztahy mezi těmito účely navzájem“, čímž redukuje jednání na „vztah prostředku a účelů“.⁶⁵ Účely jednání jsou tak akceptovány jako součást systému jednání,

⁶³ *Ibid.*, s. 56.

⁶⁴ *Ibid.*, s. 58.

⁶⁵ *Ibid.*, s. 59.

aniž by však byly jakkoliv vzájemně zkoumány či porovnávány. To vede, podle Parsonse, k přesvědčení, že mezi účely jednání neexistuje žádná spojitost, a tudíž jsou náhodné ve statistickém smyslu.

Tyto nejasnosti vedou k tzv. utilitaristicko-pozitivistickému dilematu: buď jsou cíle jednání nahodilé, a aktér může svobodně rozhodovat o vlastní budoucnosti, anebo je budoucnost výsledkem přesné zákonitosti, čímž je ale omezena svoboda jednání. Parsonsovými slovy zní utilitaristické dilema následovně: „Buď je aktivní jednání aktéra při volbě účelů nezávislým faktorem jednání, a účel musí být nahodilý, anebo je nepohodlná implikace nahodilosti účelu odmítnuta, ale pak zmizí jejich nezávislost a staly se součástí podmínek situace.“⁶⁶ Toto dilema vede Parsonse k nutnosti vypracovat novou teorii jednání, která unikne jeho neřešitelnosti. Tak se otevírá cesta k voluntaristické koncepci jednání, která zdůrazňuje vůli jakožto určující element jednání.

Vlastní Parsonsův projekt v *The Structure of Social Action* spočívá ve snaze zkoumat strukturní vztahy, které tvoří konkrétní systém jednání. Na začátku Parsonsovy rané studie čteme: „Rozbor součástí jednotek systému jednání přirozeně spadá do dvou oblastí, definice a klasifikace nejzákladnějších jednotek a determinace relevantních vztahů těchto jednotek v systému. Tyto vztahy mohou být pro naše účely označeny jako strukturální vztahy. Za hlavní záměr předkládané studie lze pak považovat analýzu strukturních aspektů systému jednání v určitém smyslu jejich ‚anatomie‘.“⁶⁷ Parsons hovoří o systému jednání (system of action) proto, že předpokládá možnost jej rozložit na menší jednotky. Tato perspektiva systémů a jejich funkcí se plně projeví v pozdějším Parsonsově myšlení, nicméně, jak vidno, již v *The Structure of Social Action* nacházíme předzvěst této tendence.

Nejzákladnější jednotku, do níž lze rozdělit systém jednání, nazývá Parsons jednotkou jednání – *unit act*. Jednotka jednání je „nejmenší jednotkou systému jednání, která má stále ještě význam jakožto část konkrétního systému jednání“.⁶⁸ Ačkoliv tuto jednotku jednání není možné nalézt v realitě jako fakt, je přesto možné ji hypoteticky zkoumat. „Stejně jako jednotky mechanického systému v klasickém smyslu, lze definovat částice jen na základě jejich vlastností, hmotnosti, rychlosti, umístění v prostoru, směru pohybu atd., jednotky systému jednání tudíž mají určité základní vlastnosti, bez nichž není možné považovat jednotku za ‚existující‘.“⁶⁹ Jednotka jednání zahrnuje čtyři následující součásti:⁷⁰

⁶⁶ *Ibid.*, s. 64.

⁶⁷ *Ibid.*, s. 39.

⁶⁸ *Ibid.*, s. 731.

⁶⁹ *Ibid.*, s. 43.

⁷⁰ Srv. *Ibid.*, s. 44.

1. aktéra;
2. účel (end) jakožto předpokládaný či zamýšlený stav, kterého má být dosaženo určitým jednáním;
3. počátek v podobě výchozí situace, který je odlišný od cíle či účelu jednání a který zahrnuje dané situační podmínky, které nejsou pod kontrolou aktéra, a prostředky, které již aktér může svobodně volit;
4. specifický druh vztahu mezi složkami jednotky jednání, který vede k tomu, že i alternativní prostředky podléhají normativní orientaci.

Parsonsov základní analytický prvek, jednotka jednání, je součástí jeho kritiky utilitarismu. Jak ale bylo řečeno výše, sledoval Parsons při návrhu své teorie jednání primárně mnohem vyšší cíl než jen kriticky vymezit vlastní pojetí jednání. Snažil se totiž vybudovat takový teoretický rámec, který by byl natolik obecný, aby pokryl jakékoliv situace jednání, čímž by mohl aspirovat na obecnou sociální teorii. Je ale zřejmé, že takové snažení mělo i svoji odvrácenou tvář, totiž právě zmíněné pochybnosti o analytickém přínosu jednotky jednání pro pochopení sociálního jednání jako takového.

Zavedení jednotky jednání má však ještě další důležitou konsekvenci. Parsons výslovně říká, že jde o nejelementárnější stavební jednotku, do níž lze vůbec jednání rozdělit. Tím jasně vyznačuje, kde končí rozlišovací schopnost sociologie. Sociologie jakožto věda o jednání nemá analyzovat izolovaného aktéra, samotný účel jednání ani oddělené výchozí podmínky určité situace jednání, nýbrž vždy vzájemnou souhru těchto strukturních prvků. Touto souhrou je právě jednotka jednání. Je ale takový postulát vůbec udržitelný? Právě na konceptu *unit act*, tedy jednotky jednání, lze asi nejlépe nahlédnout způsob, jakým Parsons budoval sociální teorii. Jednotka jednání, která se leckomu může jevit jako vysoce abstraktní generalizace par excellence, představuje pro Parsonse elementární prvek, zrno písku v mnohem větší a ambicióznější teoretické stavbě. Jiný možný směr analýzy, například Weberovu snahu podívat se detailněji na aktérovu motivaci či strukturu účelů jednání, Parsons nepřipouští, protože by nutně vedl pod slupku jednotky jednání.

Neméně důležitým konceptem na cestě k vytvoření obecného analytického schématu jednání je pro Parsonse tzv. referenční rámec jednání (action frame of reference). V čem tkví význam tohoto konceptu a jak souvisí s jednotkou jednání? Referenční rámec jednání označuje celkovou souvislost dílčích znaků, do níž je jednání zasazeno. „Tyto konstitutivní znaky schématu jednání, které jsou zde nazývány ‚referenčním rámcem‘, nepředstavují ‚data‘ nějakého empirického problému; nejsou to ‚součástí‘ nějakého konkrétního systému jednání.“

Z tohoto hlediska jsou analogické k časoprostorovému rámci ve fyzice.⁷¹ Referenční rámec jednání Parsons charakterizuje pomocí čtyř prvků: účelu, prostředku, podmínek (mezi něž Parsons řadí i institucionální pravidla) a norem, a zdůrazňuje, že je nemožné jednání smysluplně popsat bez současné specifikace všech čtyř strukturních elementů. Toto tvrzení opět dokládá fyzikálním příměrem, podle něhož není možné uspokojivě popsat určitou částici, pokud pomineme jakoukoliv její vlastnost. Tyto čtyři součásti zároveň implikují důležitý rys jednání, totiž jeho normativní a teleologický charakter. Jednání musí být, podle Parsonse, vždy myšleno tak, že zahrnuje napětí mezi dvěma rozdílnými řády skutečnosti, normativním a podmíněčným. „Jednání jakožto proces je vlastně procesem přeměny podmíněčných elementů směrem k souladu s normami.“⁷²

Referenční rámec jednání Parsons vysvětluje na příkladu sebevraha stojícího na mostě. Referenční rámec této situace by nám mohla poskytnout i fyzika. Relevantní intuice vycházející z fyzikálního referenčního rámce by se pro tuto situaci týkaly zákonů gravitace (skočil-li onen člověk, je pravděpodobné, že bude padat dolů) či struktury mostu (lze vysvětlit jeho molekulární a atomární složení). Je ale zřejmé, že takový referenční rámec nám říká jen velmi málo o vlastní situaci jednajícího člověka.

A jak souvisí referenční rámec jednání s jednotkou jednání? V pozdějším rozvrhu obsaženém v knize *The Social System* definuje Parsons referenční rámec jednání následovně: tento „vztažný rámec se týká ‚orientace‘ jednoho či více aktérů [...] vzhledem k situaci, která aktéry zahrnuje. Schéma vztažené k jednotkám jednání a interakce je tak schématem *relačním*. Analyzuje strukturu a procesy systému utvořené prostřednictvím vztahů takových jednotek k jejich situacím, včetně jednotek jiných. Jako takový se netýká *vnitřní* struktury jednotek.“⁷³ Jednotka jednání je tedy nejmenší strukturní jednotkou, která je ještě relevantní z hlediska referenčního rámce jednání. Jednotky jednání pak vytvářejí v kombinacích systémy jednání v různé míře komplexnosti.

Situaci tvořící rámec každého jednání pak Parsons přibližuje pomocí tří typů objektů: sociálních, fyzických a kulturních. Sociálním objektem je vlastní aktér; fyzickými objekty jsou empirické entity, které nemají schopnost interakce či reakce na podněty; kulturními objekty jsou symbolické prvky kulturních tradic, jako hodnoty či ideje, pokud nejsou internalizovanou součástí struktury osobnosti aktéra, nýbrž zůstávají situačními objekty. Parsons přitom důsledně odlišuje hodnotové orientace od motivace jednání. Když tvrdí,

⁷¹ *Ibid.*, s. 733.

⁷² *Ibid.*, s. 732.

⁷³ Parsons, T. *The Social System*. New York 1951, s. 4.

že „jednání“ je procesem v rámci systému tvořeného aktérem a situací, který je pro individuálního aktéra motivačně významný,⁷⁴ chce tím ukázat, že jednání je nejen přímou reakcí na podněty dané situace, nýbrž že aktér uplatňuje vzhledem k objektům v daných situacích i určitá očekávání, která jsou výsledkem internalizace hodnot a norem. Právě v této souvislosti je důležité poukázat na význam konceptů motivace a internalizace norem pro vývoj Parsonsovy teorie jednání. Jak ukazuje P. Hamilton, jde totiž s jejich pomocí odstínit ranou Parsonsovu voluntaristickou teorii od pozdějších verzí teorie jednání. Zatímco raný Parsons vysvětloval motivaci jednání výlučně na základě Weberova pojetí racionality sociálního jednání, v době práce na spise *The Social System* věnoval stále více pozornosti Durkheimově představě internalizovaného morálního řádu, ale cítit je i rostoucí Freudův vliv.⁷⁵ Tím také Parsons začal oslabovat voluntaristický náhled na jednání a koncentroval se více na jeho normativní a hodnotovou složku. Individualismu, který jednání přisuzovala raná voluntaristická koncepce, začal Parsons klást stále významnější teoretická omezení. Jednání se tak stávalo stále významnějším strukturním prvkem integrace sociálního systému. Systémem ochočené jednání pohybující se jen v intencích systémových očekávání se v rostoucí míře stávalo odrazem ochoty aktérů přijímat normativní společenský konsenzus.

Ve spise *The Structure of Social Action* se Parsons ještě spokojil s vysvětlením sociálního jednání na základě faktorů, které ovlivňují jednotku jednání (unit act). Je příznačné, že se v tomto raném spise vůbec nehovoří o socializaci. Socializace se naproti tomu objevuje jako systémově stabilizující prvek v Parsonsových úvahách o sociálním systému. Nepřekvapí, že i socializace je vysvětlována systémovým pojmoslovím jako provázanost mezi systémem osobnosti a kulturním systémem. Pokud sociální aktéři internalizovali v procesu socializace kulturní hodnoty dané pospolitostí, je struktura jejich osobnosti v souladu s nároky a potřebami sociálního systému. V tomto smyslu zajišťuje socializace „normální fungování sociálního systému.“⁷⁶ Oprostí-

⁷⁴ *Ibid.*, s. 4.

⁷⁵ Srv. Hamilton, P. *Talcott Parsons*. London & New York 1983, s. 86–87. Hamilton dělí Parsonsovu teoretický vývoj do tří fází. První období charakterizují přípravné práce a publikace *The Structure of Social Action* (1937). Druhé fázi předcházelo vytvoření interdisciplinárního institutu sociálních vztahů na Harvardu (*Department of Social Relations*) v letech 1945–1947, kde se Parsons začíná intenzivněji zabývat psychologií. Klíčovými díly pro tuto fázi jsou *The Social System* (1951) a kolektivní práce *Toward a General Theory of Action* (1951). Třetí fáze je vyznačena nejen rostoucí komplexností Parsonsovy systémové teorie za pomoci poznatků z kybernetiky a biologie, ale od konce 60. let i postupnou ztrátou vlivu systémové teorie (srv. *Ibid.*, kap. 2, s. 22–30). V předmluvě k reedici knihy *The Structure of Social Action* v brožovaném vydání roku 1968 reflektuje sám Parsons proměnu svého teoretického hlediska takto: „Začal jsem přisuzovat velký význam konvergenci Durkheima a Freuda v porozumění internalizaci kulturních norem a sociálních objektů jakožto součástí osobnosti.“ (Parsons, T. „Introduction to the paperback edition“. In: *The Structure of Social Action*. New York 1968, s. xi.)

⁷⁶ Parsons, T. *The Social System*. New York 1951, s. 205.

-li se od Parsonsova slovníku, můžeme říci, že socializace je výchovou k normalitě.

Snad se příliš neodchýlíme od linie dosavadního výkladu, předběhneme-li poněkud směr našich dalších úvah a upozorníme na kontrapozici, kterou vůči Parsonsovu přístupu k problému normativity a socializace představují náhledy Michela Foucaulta. V 6. kapitole, věnované právě Foucaultovi, bude rovněž řeč o mechanismech socializace, nicméně ze zcela protikladné pozice. Také Foucault se věnoval tématům školství, socializace a výchovných systémů, avšak jeho závěr, že jde o „politický způsob, jak udržet nebo pozměnit přisvojování si projevů, včetně věděni a moci, jež s sebou nesou“⁷⁷, má otevřeně kritické konotace, které otázku socializace staví jako legitimní problém uplatňování moci. Parsonsovův model byl však ve své době vystaven i přímé kritice ve Spojených státech. Klasickou se stala zejména kritika Parsonsova přehnaného důrazu na socializaci jedince a jeho tvarování v souladu se systémem vznesená Dennisem Wrongem v často citované tezi o „presocializovaném jedinci“.⁷⁸

Přestože v *The Structure of Social Action* o socializaci ještě není řeč, nacházíme již v tomto spise velmi silné tendence pojímat jednání optikou normativity, již lze chápat jako abstraktní rámec pozdějších konkrétních úvah o socializaci. Parsonsovo chápání normy se nijak neliší od významu používaného v běžném životě. „Norma je verbálním popisem konkrétního průběhu jednání, které je tak považováno za žádoucí, v kombinaci s příkazem jednat nadále v souladu s ním.“⁷⁹ Pojem verbality, který nás může v této definici zarazit, má zřejmě zdůraznit zvykový charakter normativity. Očekávání jednání odpovídajícího určité situaci nemusí být založeno na psané či jinak kodifikované normě, ale postačuje, pokud jsou tato očekávání zobecněna v podobě zvyklostí. Normativita jednání je tak de facto konformitou, souladem jednání se „vzorci, které aktér nebo ostatní členové stejné kolektivity považují za žádoucí“.⁸⁰ Přestože Parsons svoji teorii jednání nenazývá normativní teorií, lze z dosavadního výkladu tušit, že normativní faktory hrají v jeho chápání jednání rozhodující roli. Normativita se objevila již jako inherentní a neodmyslitelná součást jednotky jednání, stejně jako situační podmíněnost a volba prostředků a účelů.

Parsons předkládá svoji tezi o sepětí jednání s normativitou velmi radikálně: „Normativní orientace je pro schéma jednání zásadní ve stejném smyslu, jako je prostor zásadní pro schéma klasické mechaniky.“⁸¹ Zkoumat

⁷⁷ Foucault, M. „Řád diskursu“. In: Foucault, M. *Diskurs, autor, genealogie*. Praha 1994, s. 23.

⁷⁸ Srv. Wrong, D. „The Oversocialized Conception of Man in Modern Sociology“. *American Sociological Review*, 26 (2)/1961, s. 183–192.

⁷⁹ Parsons, T. *The Structure of Social Action*. New York 1949, s. 75.

⁸⁰ *Ibid.*, s. 76.

⁸¹ *Ibid.*, s. 76.

problém jednání bez souvislosti s normativitou, je pro Parsonse nejen nedostatečné, nýbrž přímo nemožné. Jednání je jen prostě činností odehrávající se v souladu s normami. Toto přesvědčení Parsons vzápětí zdůrazňuje ještě jedním fyzikálním příměrem. Stejně jako pohyb není možný bez změny místa v prostoru, neexistuje ani jednání jinak než jako úsilí dostat normám. Centrální koncept normativního jednání je tak vázán na následování normy jakožto splnění očekávaného chování. Jednotliví aktéři přitom toto očekávání naplní tehdy, když v situaci, která vybízí k použití dané normy, této normě skutečně dostojí. Normativita je tím vázána na kolektivní očekávání.

Důrazem na poslušnost vůči normám kladeným sociálním systémem také Parsons jasně vymezuje roli sociologie. Jeho definice sociologie, mnohem méně známá a reflektovaná než Weberova definice rozebraná v předcházející kapitole, zní: „Věda, která se snaží vyvinout analytickou teorii systémů sociálního jednání takovým způsobem, aby bylo možné tyto systémy pochopit jako součást společné hodnotové integrace.“⁸² Z této definice, pocházející z jeho prvního velkého spisu *The Structure of Social Action*, Parsons neslehl ani v průběhu dalších desetiletí, kdy jinak celek jeho teoretické stavby nabyl mnohem větších rozměrů. I pro jeho pozdější, systémově orientovanou sociologii se sociální jednání ukazovalo jako nejzákladnější fundament, bez něhož by se celý systém zhroutil.

Jak upozorňuje A. Balog, vyplývá ovšem z této Parsonsovy definice sociologie pro teorii jednání a vlastní statut jednání jako takového několik důležitých konsekvencí.⁸³ Za prvé, jednání jednotlivce je určeno institucionalizovanými a uzavřenými vzorci jednání. Subjektivní úvahy aktéra o možných rozvrzích jeho jednání tak mají své vnější limity, vnější normativní koreláty, které ve formě standardů a zvyklostí ovlivňují aktérovo rozhodování o konkrétním průběhu jednání. Zvláštní je v tomto bodě zejména to, že zde Parsons nepřipouští možnost, že by externalizace aktérova subjektivního rozhodnutí formou konkrétního jednání nebyla ovlivněna jinak než vnějšími očekáváními. Za druhé, později zavedený pojem funkce poskytuje metodický nástroj, který určuje jednotlivá jednání z hlediska jejich příspěvku k integraci uzavřeného systémového celku. Za třetí, Parsons dále omezuje předmět svých zkoumání tvrzením, že to nejsou konkrétní osoby, jejichž jednání je určováno pravidly a standardy, nýbrž neosobní aspekty jejich jednání. Z hlediska sociálního systému je tedy jednání určující jako jednání v rolích, které aktéři internalizovali. Tímto zvnitřněním jsou role jak normativně institucionalizovány, tak je zajištěna jejich stabilita prostřednictvím očekávání druhých. To znamená, že

⁸² *Ibid.*, s. 768.

⁸³ Srv. Balog, A. „Theorie als ‚theoretisches System‘“. In: Staubmann, H., Wenzel, H. *Talcott Parsons. Zur Aktualität eines Theorieprogramms*. Wiesbaden 2000, s. 190.

konkrétní jednání lze přisoudit jak samotné osobě, tak i sociálnímu systému, jehož je konstitutivní součástí. Později to Parsons vyjádří zcela jasně: „Sociální systém sestává z rozlišnosti rolí a jejich očekávání; každá z nich zajišťuje, že bude uspokojena nějaká potřeba sociálního systému.“⁸⁴

Zbývá ale v tomto schématu prostor pro samostatně se rozhodujícího aktéra? Například rozsáhlá 7. kapitola o deviantním chování v knize *The Social System* se pohybuje v intencích úvah o systému a jeho potřebách. Parsons zde ukazuje, jak si, počínaje procesem socializace, sociální systém hlídá svoji integritu. Zároveň je ale třeba podotknout, že zvyšující se pozornost věnuje Parsons i psychologickým motivačním nositelé deviantního jednání a dokonce hovoří o úzkosti, která je průvodním jevem odchylky od očekávaných standardů jednání. Již zde tak lze tušit první hmatatelné projevy vlivu Freuda, který bude u Parsonse nadále nabývat na síle.

Parsons na jedné straně překonal behavioristický pohled na jednání a definoval jednání v návaznosti na Webera ze vztahu k jeho smyslu, na druhé straně však omezil variabilitu tohoto smyslu tím, že jej podřídil přísným normativním očekáváním. Pro Parsonse je jednání nemyslitelné bez své normativní orientace. Prostředky uplatňované aktérem k uskutečnění určitého cíle, podle Parsonse, „nemohou být pochopeny tak, že si je aktér náhodně volí, nebo že jsou závislé výlučně na podmínkách situace, nýbrž musí být v určitém smyslu ovlivňovány nezávislým a podmíněným selektivním faktorem, jehož znalost je nutná k porozumění konkrétnímu průběhu jednání. Pro koncept jednání je rozhodující, že by mělo být normativně orientováno, a nikoliv být jakéhokoli dílčího typu.“⁸⁵ Kritika takového pojetí je nasnadě. Tato teorie neponechává místo pro alternativní či inovativní způsoby jednání a nevysvětluje ani to, jak normy vznikají, ani není schopna objasnit procesy tvorby nových norem. Rýsuje statický obraz společnosti, v níž je pojetím řádu ryzí konformita.

Jednání jako systém

Neměli bychom se dát odradit způsobem Parsonsova myšlení, které mnohdy skrývá konkrétní entity za vysoce abstraktními pojmy. Na tuto vlastnost Parsonsova myšlení upozorňuje J. Alexander, když říká, že „jedním z největších Parsonsových teoretických výdobytků bylo rozložení konkrétního významu aktéra. Namísto popisu individuů jako součástí „společností“ ležící mimo ně zaujal Parsons analytické hledisko a navrhol, že aktéři a společnosti jsou mnohem

⁸⁴ Parsons, T., Shils, E. (ed.). *Toward a General Theory of Action*. Cambridge (Mass.) 1967, s. 92.

⁸⁵ Parsons, T. *The Structure of Social Action*. New York 1949, s. 44–45.

více i mnohem méně než hmotný obraz před našimi zraky. Sestávají vlastně z různých úrovní, vzorových významů (kulturní systém), psychologických potřeb (systém osobnosti) a interakčních a institucionálních nároků (sociální systém).“⁸⁶ Aktér je složeninou kulturních vzorců a individuálních identit vzešlých z procesu socializace. Stejně tak organizace a společenské instituce jsou místem průniku socializovaných motivů a kulturních vzorců promísených do podoby specifických norem nutných pro jejich uspokojivé fungování. Jeffrey Alexander spatřuje právě v tomto systémovém akcentu Parsonsova myšlení důvod mnohých selhání jeho teorie jednání. Parsons, podle něj, „nevysvětlil jednání jako takové, tj. jednání konkrétního, žijícího a dýchajícího aktéra v čase a prostoru. Parsons vytvořil vynucující makrosociologickou teorii mikrozákladů chování, avšak ignoroval řád, který pochází z interakcí jako takových.“⁸⁷ Podívejme se tedy podrobněji, poučení touto kritikou, na systémové hledisko uplatňované Parsonsem v oblasti teorie jednání.

Místo teorie jednání v rámci Parsonsova myšlení není zcela jednoznačné. Problematický je zejména status jednání vůči celku systémové teorie. K. Menzies na tuto rozpolcenost upozorňuje velmi ostře: „Ve středu Parsonsova světa vládne nejzákladnější zmatek. Jeho voluntarismus je příliš eklektický na to, aby smířil pozitivismus s idealismem. Jeho dílem se vinou dva odlišné programy – program sociálního jednání v rámci idealistické tradice a program sociálního systému v rámci tradice pozitivistické. Program jednání se zaměřuje na význam jednání pro aktéra, zatímco program sociálního systému se zabývá důsledky určité aktivity pro činnost systému. U Parsonse nenacházíme systém jednání, jak tvrdí, nýbrž pouze behaviorální systém a oddělenou teorii jednání.“⁸⁸ Takto příkrý odsudek inkonzistence Parsonsovy teoretické stavby by mohl nasvědčovat tomu, že teorie jednání zůstává nezakotvenou a vedlejší částí pozdějšího rozvrhu systémové teorie. Sám Parsons ale vždy zdůrazňoval fundamentální roli teorie jednání v rámci celku sociálního systému. Když roku 1968 publikoval v IES články „Social Interaction“ a „Social Systems“, předcházel článek věnovaný jednání textu o sociálních systémech nikoliv náhodou, nýbrž právě z toho důvodu, že jednání Parsons chápal jako hybnou sílu, která umožňuje evoluci sociálního systému.

Tuto myšlenku ale nacházíme již v úvodu knihy *The Social System*, kde Parsons zdůrazňuje, že „sociální systém se zakládá na pluralitě individuálních aktérů, kteří mezi sebou interagují“.⁸⁹ Jednání se tak ukazuje být vlastním pro-

⁸⁶ Alexander, J. *Neofunctionalism and After*. Malden & Oxford 1998, s. 211.

⁸⁷ *Ibid.*, s. 212.

⁸⁸ Menzies, K. T. *Parsons and the Social Image of Man*. London 1976, s. 160 (cit. podle: Habermas, J. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Band II. Frankfurt a. M. 1981, s. 300).

⁸⁹ Parsons, T. *The Social System*. London & New York 1951, s. 5.

cesem utváření systému. Tím také Parsons přechází od prostého konceptu jednání ke složitějšímu pojmu *systému jednání*, kterým naznačuje provázanost jednání a systému. Tímto systémovým ohledem je však překryt původní náhled na jednání jako volní činnost. Již ve spise *Economy and Society* z roku 1956, který Parsons napsal společně s Neilem J. Smelserem, se čistý koncept jednání začíná ztrácet za abstraktními úvahami o provázanosti a vzájemném působení systému osobnosti a sociálního systému. Pojem interpenetrace, který v této době vzniká a který později R. Münch zvolí za centrální pojem své interpretace Parsonse, naznačuje definitivní zlom v jeho myšlení společnosti. Na místo aktéra nastupuje systém, funkce a struktury, místo o interakci se hovoří o interpenetraci jakožto vzájemném prostupování a ovlivňování systémů. Proto také označuje Stefan Jensen ve své interpretaci právě spis *Economy and Society* za „vlastní přelom mezi funkcionalistickou a systémovou teorií“.⁹⁰

My se na tomto rozcestí ovšem zastavíme a Parsonse jeho další cestou, vedoucí až ke kantovsky založené, bezmála kosmologické teorii lidské podmínky,⁹¹ následovat nebudeme. Svým způsobem se tak zařadíme po bok těm parsonsovským interpretům a starším žákům, kteří, jak píše Habermas, „recipují Parsonse spíše z hlediska jeho teoretických spisů o socializaci a tvrdí (nebo mlčky předpokládají) metodický primát základních pojmů teorie jednání“.⁹² Rozhodnutí setrvat u plodů raného Parsonsova myšlení je ospravedlnitelné tím, že zde nechceme předvést autentického Parsonse na základě interpretace jeho celoživotní teoretické cesty (možnost „autentické interpretace“ lze navíc zpochybňovat jako nedosažitelný cíl), nýbrž pouze akcentovat ty teoretické motivy, které jsou pro postup našeho vlastního uvažování relevantní. Oním symbolickým rozcestníkem, u něhož se zastavíme, tak pro nás budou spisy *Toward the General Theory of Action* a *The Social System*. Zde se rodící systémová teorie totiž ještě zcela nepřekryla hledisko teorie jednání.

Pojem „systém jednání“ se objevuje, jak jsme viděli, již v *The Structure of Social Action*, kde se systém jednání ukazuje jako integrující pluralita jednotek jednání. Podobnou formulaci nalezneme i v knize *Toward a General Theory of Action*, kde Parsons se svými spolupracovníky tvrdí, že „jednání nesestává z dílčích izolovaných aktů, nýbrž tvoří konstelaci, kterou označujeme pojmem

⁹⁰ Jensen, S. *Talcott Parsons*. Stuttgart 1980, s. 157.

⁹¹ Srv. Parsons, T. *Action Theory and the Human Condition*. New York 1978, zejména závěrečnou 15. kapitulu „A Paradigm of the Human Condition“, s. 352–433. Společnost v podobě systému jednání zde již není nejvyšší analyzovanou entitou, která se rozpadá na jednotlivé subsystémy plnící odpovídající funkce, nýbrž se sama stává jedním ze čtyř subsystémů (jde o telický systém, systém jednání, fyzicko-chemický systém a organický systém) tvořících ještě univerzálnější celek.

⁹² Habermas, J. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Band II. Frankfurt a. M. 1981, s. 300.

„systém“.⁹³ Parsonsovou výchozí otázkou je, jak je společnost jakožto celková souvislost individuálních průběhů jednání vůbec možná. Je zřejmé, že tato jednání musejí být nějakým způsobem koordinována, protože jinak by společnost nevypadala tak, jak ji známe, nýbrž jako neuspořádaná anarchie. Úroveň, na níž Parsons problém této koordinace řeší, se však nezastavuje u fenomenologického vysvětlení intersubjektivit omezené na otázky zaměřenosti na druhého aktéra a porozumění jeho aktům jednání. Subjektivistický weberianský diskurs, který zpopularizovala fenomenologie, tak musí být rozšířen o nové hledisko, které bude akcentovat problém sociální integrace a normativity. Normativní konsenzus zajišťující očekávatelné průběhy jednání umožňuje integraci společnosti a reprodukci hodnot a norem, které ji zakládají. Jednání je tak v tomto pohledu nejdůležitějším strukturálním prvkem reprodukce společnosti. Můžeme dokonce říci, že jednání utváří společnost.

„Sociální systém je systémem jednání,“⁹⁴ říká Parsons. Přísně vzato je ale systém jednání pro Parsonse primární teoretickou komponentou, která je nadřazena ostatním systémům tím, že je prostupuje. V tomto smyslu je přesněji říci, že systém jednání lze rozdělit do tří základních komponent: sociálního, kulturního a osobnostního systému. Systém má vždy své odpovídající funkce, které zajišťují jeho vnitřní i vnější integraci. Funkční problém sociálního systému spočívá v nutnosti minimalizovat důsledky rozvratného jednání a motivací k němu vedoucích. Tento problém Parsons označuje termínem „motivační problém řádu“.⁹⁵ V této optice se pak jednání jeví primárně z hlediska adekvátních (v Parsonsově jazyce rozuměj systém udržujících) motivací a splnění rolových očekávání. Na jedné straně stojí jednání, které je deviantní z toho důvodu, že neodpovídá funkčním potřebám sociálního systému, na straně druhé pak mechanismy sociální kontroly, které dodatečně vyhlazují trhliny v systému.

Je vůbec tato konformistická teorie jednání slučitelná s Parsonsovým raným voluntarismem? Parsons je samozřejmě dalek toho redukovat jednání individua na automatizované akty v souladu se sociálním systémem. Přece však je sociální rovnováha výsledkem úspěšné internalizace a institucionalizace obecných kulturních hodnot, které systém generuje a předpokládá. Skutečnost, že se motivace jednání nevylučuje s jeho systémově integrující úlohou, je zřejmá z následujícího citátu: „Jednání je procesem v rámci systému skládajícího se z aktéra a situace, který je důležitý pro motivaci jednotlivého aktéra [...] Základním znakem jednání je, že se neskládá pouze z ad hoc reakcí na podněty určité situace, nýbrž že aktér vytváří systém „očekávání“

⁹³ Parsons, T., Shils, E. (ed.). *Toward a General Theory of Action*. Cambridge (Mass.) 1967, s. 54.

⁹⁴ Parsons, T. *The Social System*. New York 1951, s. 201.

⁹⁵ *Ibid.*, s. 30.

vzhledem k různým objektům situace.⁹⁶ Sociální systém Parsons chápe vždy v souvislosti s jednáním. Sociální systém je normativní komplex, který nabízí prostředky a návody na zvládnání různých možností prožívání a jednání. Prostřednictvím konkrétního jednání je však zároveň tento normativní komplex i utvářen a pozměňován. V tomto smyslu se jednání ukazuje jako určující součást utváření sociálního systému.

Na pozadí tohoto systémového hlediska rozvíjí Parsons a Shils další aspekty obecné teorie jednání. Jednání je pro Parsonse činnost orientovaná na dosažení cílů v rámci určité situace prostřednictvím normativně regulovaného vydávání energie. Jednání lze popsat na základě čtyř konceptů: 1. jednání je orientováno na účel nebo cíl; 2. odehrává se v určitém situačním kontextu; 3. je normativně regulováno; 4. zahrnuje výdej energie. Platnost tohoto schématu Parsons ověřuje na příkladu člověka jedoucího autem k jezeru chytat ryby. V tomto případě je chytání ryb cílem, na něž je jednání orientováno; situací tohoto člověka je silnice, auto a místo, kde se nachází; vydávání energie podléhá normativní regulaci – auto se ukázalo být rozumným prostředkem, jak se dostat k jezeru; energie je nutně vydávána na řízení vozu a sledování provozu.⁹⁷ Chování se stává jednáním právě tehdy, je-li možné je popsat pomocí těchto čtyř kategorií.

Jednání není izolovaným aktem jednotlivce, nýbrž tvoří společně s jeho vnějšími podmínkami systém. Systém jednání pak lze zkoumat z různých hledisek: psychických podmínek, interakčních podmínek a z hlediska normativních vzorců. Těmto třem aspektům odpovídají tři formy utváření systému: systémy osobnosti, sociální systémy a kulturní systémy.⁹⁸ V knize *Toward a General Theory of Action* akcentují Parsons a Shils především motivační a hodnotovou složku jednání. Zatímco motivační orientace se týká potřeb jednatelce, je hodnotová orientace jednání spjata s dodržováním norem. Vazbu mezi motivačními jednáními (která odpovídá systému osobnosti) a normativními vlivy (ukotvenými v sociálním a kulturním systému) se pak snaží postihnout pomocí konceptu tzv. vzorových proměnných jednání. Vzorová proměnná (pattern variable) je dichotomie, pro jejíž jednu část se aktér musí rozhodnout ještě dříve, než je význam určité situace, v níž hodlá jednat, zcela zřejmý. Tuto volbu tudíž musí aktér učinit ještě dříve, než může s ohledem na tuto situaci jednat. Parsons a Shils rozlišují pět vzorových proměnných, které opět tvoří systém:⁹⁹

1. afektivita – afektivní neutralita

⁹⁶ *Ibid.*, s. 4.

⁹⁷ Parsons, T., Shils, E. (ed.). *Toward a General Theory of Action*. Cambridge (Mass.) 1967, s. 53.

⁹⁸ V tomto výčtu chybějící behaviorální systém doplnil Parsons do celku svého myšlení až později.

⁹⁹ Parsons, T., Shils, E. (ed.). *Toward a General Theory of Action*. Cambridge (Mass.) 1967, s. 77.

2. orientace na sebe – orientace na kolektiv
3. univerzalizmus – partikularizmus
4. přisouzení (ascription) – výkon (achievement)
5. specifická – obecnost (difuseness)

První dichotomie se týká otázky, zda je v dané situaci uplatněno hodnocení či nikoliv. Aktér může například volit mezi okamžitým uspokojením svých potřeb na jedné straně a odložením jejich uspokojení na základě určité hodnotové hierarchie na straně druhé. Druhá dichotomie zohledňuje morální standardy uplatněné v procesu hodnocení. O charakteru jednání se zde rozhoduje například z hlediska toho, zda aktér dává přednost svým soukromým zájmům nebo zájmům kolektivity, k níž přísluší. Třetí pojmová dvojice ukazuje jednání z hlediska kognitivní orientace. Čtvrtá se týká chápání předmětů jako kvality nebo výkonu. Konečně pátá dichotomie, kterou Parsons v některých verzích teorie vzorových proměnných nezmiňuje, se týká oblasti významu objektů. Lze také říci, že první dvě dichotomie zohledňují emocionální stránky jednání, zatímco druhé dvě stránky kognitivní. Nebo ještě jinak formulováno: „Z pěti vzorových proměnných, definovaných výše, jsou první tři podmíněny preferencemi mezi vnitřně diferencovanými zájmy v rámci vlastního systému hodnotových orientací a ve vymezení hranic jeho uplatnitelnosti; zbývající dvě jsou určeny na základě uplatnění hodnotových orientací vzhledem k alternativám, které jsou zahrnuty ve struktuře systému objektů a ve vztahu, který k nim aktér má.“¹⁰⁰

Vzorové proměnné jsou univerzální a nelze se jim v jednání vyhnout. Jsou obsaženy jakožto fundamentální možnosti v jakékoliv situaci jednání. Vzorové proměnné jednání vstupují do referenčního rámce jednání na čtyřech různých úrovních. 1. Nejprve na konkrétní rovině ve formě pěti nezbytných rozhodnutí, která musí aktér učinit ještě předtím, než uskuteční dané jednání; 2. druhou úroveň je rovina osobnosti, na níž jednotlivec řeší dilemata představovaná dichotomiemi vzorových proměnných s pomocí vlastních hodnotových orientací a dlouhodobě zafixovaných preferencí; 3. v třetím sledu vstupují vzorové proměnné do referenčního rámce jednání na úrovni kolektivity jakožto aspekty aktérových rolí. Jednotlivec je jako člen určité pospolitosti vázán právy a povinnostmi, které jej mnohdy nutí rozhodnout se pro jednu ze stran vzorové dichotomie na základě skupinových očekávání; 4. čtvrtou rovinou je kulturní úroveň v podobě hodnotových standardů, které ve formě jakýchkoli kulturních receptů a předpisů pomáhají daná dilemata jednání rozhodnout. Z uvedené systematizace je zřejmé, že vzorové proměnné jednání jsou ve

¹⁰⁰ *Ibid.*, s. 84.

svém nejvýznamnějším ohledu charakteristikami hodnot, ať již jde o subjektivní hodnoty jednotlivého člověka, pospolitosti nebo abstraktní principy.

Systémové hledisko v Parsonsově teorii jednání je dvojí: v první řadě je jednání pojímáno jako systém, v druhém sledu ale samo jednání přispívá k integraci systému. Avšak důležitější než rozlišování těchto dvou modalit vztahu systému a jednání je zjištění, že individuální jednání je základem pro utváření mnohem komplexnější stavby společnosti. Přesto například Habermas tvrdí, že Parsonsova „teorie jednání není [...] dostatečně komplexní, aby umožnila odvodit koncept společnosti“.¹⁰¹ Je pravda, že o společnosti jako takové Parsons příliš nehovoří a pojímá ji jako celkovou souvislost dílčích systémů, avšak vazbu jednání na tvorbu systému ozřejmuje velmi detailně. V tomto směru není Habermasova kritika zcela oprávněná. V linii našeho uvažování je naopak Parsonsův poukaz na tvorbu systému jednáním zcela zásadní. Systém je totiž abstraktním celkem, který je reálný jen ve svých projevech (s Parsonsem řečeno funkcích), což jej přibližuje k tomu, co zde bude dále nazýváno pojmem *diskurs*. A právě Parsonsem zpracované vazby jednání a systému tvoří obecný rámec vztahů jednání a diskursu, které budou analyzovány dále.

Zde je třeba zdůraznit, že předběžnou hypotézu o vzájemné provázanosti jednání a diskursu, jak zde byla právě předložena, lze ilustrovat již na základě příslušných teoretických konceptů u Maxe Webera. Říkal-li Weber, že racionalizované a byrokratizované moderní společnosti jsou takové v důsledku dominance účelově racionálního jednání, lze to pochopit jako implicitní tezi o fundamentálním vlivu jednání na charakter společnosti jako celku. Podobnou tezi, byť v jiném kontextu, jsme se pokusili vyčíst i ze sociální teorie Talcotta Parsonse. Několikrát bylo zdůrazněno, že jednání je tím, co udržuje integritu sociálního systému, tím, bez čeho by sociální systém *de facto* vůbec nemohl existovat. Pro další průběh našich úvah je toto zjištění nesmírně důležité, protože umožní nahlédnout, jakým způsobem dochází k interakci mezi jednáním a diskursem, v jakých ohledech se tyto dvě struktury vzájemně ovlivňují a jaké důsledky z toho plynou pro společnost.

¹⁰¹ Habermas, J. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Band II. Frankfurt a. M. 1981, s. 304.

3. Jednání a řeč – Habermas

Stejně jako Parsons rozšířil náhled na jednání zprostředkovaný Weberem o moment normativity, stojíme nyní na podobném zlomu perspektiv, kdy se pokusíme s Habermasem začlenit do teorie jednání motiv řeči a komunikace. Činíme tak nejen s ohledem na význam, jaký má Habermasova teorie komunikativního jednání pro dějiny sociální filosofie, nýbrž především kvůli tomu, že Habermas formuluje svoji teorii v sepětí s interpretací Webera a Parsonse, vůči nimž se zároveň kriticky vymezuje. Neméně významným důvodem pro začlenění teorie komunikativního jednání do našich úvah je skutečnost, že se stala základním kamenem pro pozdější formulace diskursivní teorie, známé jako diskursivní etika. Právě Habermas je autorem, u něhož je teorie jednání nejpevněji spjata s teorií diskursu. Teorie komunikativního jednání je ideálním překlenutím oblastí jednání a diskursu.

Je důležité předeslat, že komunikativní jednání má v celku Habermasova myšlení zcela odlišný teoretický status, než měla teorie jednání pro Webera či Parsonse. Habermas zavádí koncept komunikativního jednání jako platformu, která má sloužit jako normativní základ kritické teorie.¹⁰² Parsonsova deskripce jednání z hlediska jeho zakotvení v normativních společenských souvislostech pracuje totiž s jiným pojetím normativity, než jaký postuluje ve své teorii komunikativního jednání Habermas. Jakkoliv se Parsons snažil pojednat jednání jakožto nositele reprodukce normativního rámce společnosti, postupuje Habermas v teoretickém využití normativity ještě o krok dále. U Habermase totiž není normativita primárně předmětem deskriptivního zájmu, nýbrž maximou stanovující základní charakteristiky jednání, které se může stát předpokladem intersubjektivního dorozumění a potažmo i možnosti demokratické argumentace vůbec.

Normativita, již jsme u Parsonse zkoumali jako funkci zajišťující integritu systému, sice u Habermase neztrácí svoji vynucující roli, avšak důraz se přesouvá na možnosti navržení takové její struktury, která by zajišťovala zohlednění zájmů pokud možno všech, kdo jsou určitou normou dotčeni. Zcela jednoduše řečeno: zatímco Parsonsův přístup k normativitě byl deskriptivní, Habermasův je konstruktivní. Důležitým krokem k tomuto cíli je pak pro Habermase nutnost vypracovat odpovídající teorii jednání.

Vymezit Habermasovu teorii jednání je třeba i vůči Weberovi. Weber, podle

¹⁰² Srv. Habermasovo vlastní hodnocení přínosu své teorie: „Předloženým zkoumáním chci zavést teorii komunikativního jednání, která vyjasňuje normativní základy kritické teorie společnosti. Teorie komunikativního jednání má tvořit alternativu k filosofii dějin, která se stala neudržitelnou a v jejímž područí starší kritická teorie ještě byla; nabízí se jako rámec, v němž lze znovu započít interdisciplinárně založené zkoumání selektivních vzorců kapitalistické modernizace.“ (Habermas, J. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Band II. Frankfurt a. M., s. 583)

discourse, critical redefinition is an attempt to question the norms governing the discourse and to propose new ones. The critique of instrumental reason as an example of critical accusation is put against feminism that consciously undermines the basis of discourse and sets new norms.

In the concluding chapter the relation between structures of action, discourse and critique from the point of view of the society reproduction is analyzed. It is shown that the basic function of action is norm reproduction occurring in the field of normality and that the basic function of discourse is the norm constitution in the field of normativity and that the basic function of the critique is norm reflection taking place in the field of innovation. Social dynamics as the relation of structures of action, discourse and critique is then represented by the metaphor of the infinity symbol where discourse is understood as the central structure where action and critique intertwist. Whereas action is subordinated to discourse since it prescribes norms of action to discourse, critique is superior to discourse for it points out controversial norms. Based on the differentiation of discursive and non-discursive action critique is then understood as non-discursive action that escapes discourse only to be able to influence it.

Literatura

- Aboulafia, M., Bookman, M., Kemp, C. (ed.). *Habermas and Pragmatism*. London & New York: Routledge 2002
- Adorno, T. W. „Minima Moralia. Reflexionen aus dem beschädigten Leben“. *Gesammelte Schriften*, Band 4. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 2003
- Agacinski, S. *Politique des sexes*. Paris: Éd. du Seuil 1998
- Albert, H. *Traktat über kritische Vernunft*. Tübingen: Mohr 1986
- Alexander, J. *Neofunctionalism and After*. Malden & Oxford: Blackwell 1998
- Alexy, R. *Theorie der juristischen Argumentation*, Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1983
- Apel, K.-O. *Transformation der Philosophie*. Band II. Das Apriori der Kommunikationsgemeinschaft und die Grundlagen der Ethik. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1973
- Apel, K.-O. *Diskurs und Verantwortung. Das Problem des Übergangs zur postkonventionellen Moral*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1988
- Apel, K.-O. „Záměry anglo-amerického ‚komunitarismu‘ z pohledu diskursivní etiky. V čem spočívají ‚komunitární‘ podmínky možnosti postkonvenční identity osoby rozumu?“ In: Velek, J. (ed.). *Etika autonomie a autenticity*. Praha: Filosofia 1997, s. 59–84
- Apel, K.-O. *Auseinandersetzungen in Erprobung des transzendental-pragmatischen Ansatzes*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1998
- Apel, K.-O., Kettner, M. (ed.). *Zur Anwendung der Diskursethik*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1992
- Asheden, S., Owen, D. (ed.). *Foucault contra Habermas. Recasting the Dialogue between Genealogy and Critical Theory*. London: Sage Publications 1999
- Austin, J. L. *How to do things with words*. London: Oxford University Press 1962
- Barša, P. *Panství člověka a touha ženy. Feminismus mezi psychoanalýzou a poststrukturalismem*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON) 2002
- Baudrillard, J. *Oublier Foucault*. Paris: Éd. Galilée 1972
- Beauvoir de, S. *Druhé pohlaví*. Praha: Orbis 1967
- Benhabib, S. *Kritik, Norm und Utopie. Die normativen Grundlagen der Kritischen Theorie*. Frankfurt a. M.: Fischer 1992
- Benhabib, S. *Situating the Self. Gender, Community and Postmodernism in Contemporary Ethics*. New York: Routledge 1992

Benhabib, S. (ed.). *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*. Princeton (NJ): Princeton University Press 1996

Benhabib, S. *The Claims of Culture. Equality and Diversity in the Global Era*. Princeton & Oxford: Princeton University Press 2002

Benhabib, S., Butler, J., Fraser, N., Cornell, D. *Feminist Contentions*. London & New York: Routledge 1995

Benhabib, S., Cornell, D. *Feminism as Critique*. Cambridge: Polity Press 1987

Benhabib, S., Dallmayr, F. (ed.). *The Communicative Ethics Controversy*. Cambridge (Mass.) & London: The MIT Press 1990

Bernstein, J. M. *Recovering Ethical Life. Jürgen Habermas and the future of critical theory*. New York & London: Routledge 1995

Braaten, J. *Habermas's critical theory of society*. New York: State University of New York Press 1991

Braidotti, R. *Patterns of Dissonance. A study of women in contemporary philosophy*. Cambridge: Polity Press 1991

Brownstein, L. *Talcott Parsons' General Action Scheme*. Cambridge (Mass.): Schenkman 1982

Brubaker, R. *The Limits of Rationality*. London: George Allen & Unwin Publishers 1984

Burckhart, H. *Diskursethik, Diskursanthropologie, Diskurspädagogik*. Würzburg: Königshausen & Neumann 1999

Butler, J. *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. New York & London: Routledge 1990

Butler, J. *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of 'Sex'*. New York & London: Routledge 1993

Butler, J. *Excitable Speech. A Politics of the Performative*. New York & London: Routledge 1997

Butler, J. *Kritik der ethischen Gewalt. Adorno-Vorlesungen 2002*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 2003

Collins, R. *Max Weber: A skeleton key*. London: Sage Publications 1986

Dahrendorf, R. *Moderný sociálny konflikt*. Bratislava: Archa 1991

Deleuze, G. *Foucault*. Praha: Herrmann & synové 1996

Deleuze, G., Guattari, F. *L'AntiÉdipe: capitalisme et schizophrénie*. Paris: Minuit 1972

Deleuze, G., Guattari, F. *Mille Plateaux. Capitalisme et schizophrénie*. Paris: Minuit 1980

Detel, W. *Macht, Moral, Wissen. Foucault und die klassische Antike*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1998

Dietz, S. *Lebenswelt und System. Widerstreitende Ansätze in der Gesellschaftstheorie von Jürgen Habermas*. Würzburg: Königshausen & Neumann 1993

Dorschel, A., Kettner, M., Kuhlmann, W., Nicquet, M. (ed.). *Transzendentalpragmatik*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1993

Dreyfus, H. L., Rabinow, P. *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago: The University of Chicago Press 1982

Dubiel, H. *Kritische Theorie des Gesellschaft*. Weinheim & München: Juventa Verlag 1992

Erdmann, E., Forst, R., Honneth, A. (ed.). *Ethos der Moderne: Foucaults Kritik der Aufklärung*. Frankfurt a. M.: Campus Verlag 1990

Eribon, D. *Michel Foucault 1926–1984*. Praha: Academia 2002

Évrard, F. *Michel Foucault et l'histoire du sujet en Occident*. Paris: Bertrand-Lacoste 1995

Flax, J. *Thinking Fragments: Psychoanalysis, Feminism and Postmodernism in the Contemporary West*. Berkeley: University of California Press 1990

Foucault, M. *L'Usage des plaisirs. Histoire de la sexualité II*. Paris: Gallimard 1984 (česky *Dějiny sexuality II. Užívání slasti*. Praha: Herrmann a synové 2003)

Foucault, M. *Le Souci de soi. Histoire de la sexualité III*. Paris: Gallimard 1984 (česky *Dějiny sexuality III. Péče o sebe*. Praha: Herrmann a synové 2003)

Foucault, M. *Was ist Kritik?* Berlin: Merve Verlag 1992

Foucault, M. *Dějiny šílenství*. Praha: Lidové noviny 1993

Foucault, M. *Diskurs, autor, genealogie*. Praha: Svoboda 1994

Foucault, M. *Dits et écrits 1954–1988, I–IV*. Paris: Gallimard 1994

Foucault, M. *Myšlení vnějšku*. Praha: Herrmann a synové 1996

Foucault, M. *Vůle k vědě. Dějiny sexuality I*. Praha: Herrmann & synové 1999

Foucault, M. *Dohlížet a trestat*. Praha: Dauphin 2000

Foucault, M. *Archeologie vědě. Praha: Herrmann & synové 2002*

Fraser, N. *Unruly Practices: Power, Discourse and Gender in Contemporary Social Theory*. Minneapolis: University of Minnesota Press 1989

Fraser, N. „Michel Foucault: A ‚Young Conservative‘? In: Kelly, M. (ed.). *Critique and Power. Recasting the Foucault/Habermas Debate*. Cambridge (Mass.) & London: The MIT Press 1994, s. 185–210 (orig. kapitola 2 in: Fraser, N. 1989, s. 35–54)

Fraser, N. *Justice Interruptus. Critical Reflexions on ‚Postsocialist‘ Condition*. New York & London: Routledge 1997

Fraser, N., Bartky, S. L. (ed.). *Revaluing French Feminism. Critical Essays on Difference, Agency and Culture*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press 1992

Fraser, N., Honneth, A. *Umverteilung oder Anerkennung? Eine politisch-philosophische Kontroverse*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 2003

- Fricker, M., Hornsby, J. *The Cambridge Companion to Feminism in Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press 2000
- Gilligan, C. *In a Different Voice. Psychological Theory and Women's development*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1982 (česky *Jiným hlasem: o rozdílné psychologii žen a mužů*. Praha: Portál 2001)
- Goffmann, E. *The Presentation of the Self in Everyday Life*. New York: Doubleday 1959 (česky *Všichni hraje divadlo*. Praha: Nakladatelství Studia Ypsilon 1999)
- Gottschalk-Mazouz, N. *Diskursethik. Theorien, Entwicklungen, Perspektiven*. Berlin: Akademie Verlag 2000
- Gould, C. C. „Private Rights and Public Virtues“. In: Gould, C. C. *Beyond Domination. New Perspectives on Women in Philosophy*. Totowa: Rowman & Allanheld 1983
- Gould, M. „The Structure of Social Action: At least Sixty Years Ahead of its Time“. In: Robertson, R., Turner, B. S. (ed.). *Talcott Parsons: Theorist of Modernity*. London: Sage Publications 1991, s. 85–107
- Gronke, H. „Apel versus Habermas: Zur Architektonik der Diskursethik“. In: Dorschel, A., Kettner, M., Kuhlmann, W., Nicquet, M. (ed.). *Transzendentalpragmatik*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1993, s. 273–296
- Gutting, G. (ed.). *The Cambridge Companion to Foucault*. Cambridge: Cambridge University Press 1994
- Habermas, J. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Band I. Handlungsrationality und gesellschaftliche Rationalisierung. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1981
- Habermas, J. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Band II. Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1981
- Habermas, J. *Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1983
- Habermas, J. *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1984
- Habermas, J. *Der philosophische Diskurs der Moderne*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1985
- Habermas, J. *Nachmetaphysisches Denken*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1988
- Habermas, J. *Erläuterungen zur Diskursethik*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1991
- Habermas, J. *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1992
- Habermas, J. *Die Einbeziehung des Anderen*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1999
- Habermas, J. *Wahrheit und Rechtfertigung*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1999
- Habermas, J. *Problémy legitimacy v pozdním kapitalismu*. Filosofía, Praha 2000 (orig. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1973)
- Habermas, J. *Strukturální přeměna veřejnosti*. Praha: Filosofía 2000
- Habermas, J. *Kommunikatives Handeln und detranszendentalisierte Vernunft*. Stuttgart: Reclam 2001
- Hamilton, P. *Talcott Parsons*. London & New York: Tavistock 1983
- Hauskeller, Ch. *Das paradoxe Subjekt. Unterwerfung und Widerstand bei Judith Butler und Michel Foucault*. Tübingen: Edition Diskord 2000
- Havelka, M. (ed.) *Max Weber, Metodologie, sociologie a politika*. Praha: Oikymenh 1998
- Havelka, M. „Max Weber a počátky sociologie náboženství“. In: Weber, M. *Sociologie náboženství*. Praha: Vyšehrad 1998, s. 13–115
- Hegel, G. W. F. *Fenomenologie ducha*. Praha: ČSAV 1960
- Hermes, S. *Soziales Handeln und Struktur der Herrschaft. Max Webers verstehende Soziologie am Beispiel des Patrimonialismus*. Berlin: Duncker & Humblot 2003
- Hindess, B. *Discourses of Power. From Hobbes to Foucault*. Oxford: Blackwell 1996
- Holland, E. W. *Deleuze and Guattari's Anti-Oedipus. Introduction to schizoanalysis*. New York & London: Routledge 1999
- Hollis, M. *Soziales Handeln. Eine Einführung in die Philosophie der Sozialwissenschaft*. Berlin: Akademie Verlag 1995
- Holub, R. C. *Jürgen Habermas. Critic in the public sphere*. London & New York: Routledge 1991
- Honneth, A. *Die zerrissene Welt des Sozialen*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1990
- Honneth, A. *Sociální filosofie a postmoderní etika*. Praha: Filosofía 1996
- Honneth, A., Joas, H. (ed.). *Kommunikatives Handeln. Beiträge zu Jürgen Habermas' 'Theorie des kommunikativen Handelns'*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1986
- Honneth, A., Saar, M. *Michel Foucault – Zwischenbilanz einer Rezeption. Frankfurter Foucault-Konferenz 2001*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 2003
- Horkheimer, M. „Traditionelle und kritische Theorie“. In: Horkheimer, M. *Gesammelte Schriften*, Band 4. Frankfurt a. M.: Fischer 1988
- Horkheimer, M. „Zur Kritik der instrumentellen Vernunft“. In: Horkheimer, M. *Gesammelte Schriften*. Band 6. Frankfurt a. M.: Fischer 1991, s. 18–186
- Horkheimer, M., Adorno, T. W. *Dialektik der Aufklärung*. Frankfurt a. M.: Fischer 1997
- Horster, D. *Jürgen Habermas*. Praha: Svoboda 1995
- Hoy, D. C., McCarthy, T. *Critical Theory*. Cambridge (Mass.) & Oxford: Blackwell 1994

Hrubec, M. „Horkheimer a Marcuse: tvůrci programových tezí kritické teorie“ *Filosofický časopis*, 2003, č. 4, s. 593–616

Husserl, E. *Krise evropských věd a transcendentální fenomenologie*. Praha: Academia 1996

Irigaray, L. *Speculum de l'autre femme*. Paris: Minuit 1974

Jaggar, A. M. *Feminist Politics and Human Nature*. Totowa: Rowan & Allanheld 1983

Jensen, S. *Talcott Parsons*. Stuttgart: Teubner 1980

Kalberg, S. „Max Webers Typen der Rationalität: Grundsteine für die Analyse von Rationalisierungs-Prozessen in der Geschichte“. In: Sprondel, W. M., Seyfarth, C. (ed.). *Max Weber und die Rationalisierung sozialen Handelns*. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag 1981, s. 9–38

Kant, I. *Základy metafyziky mravů*. Praha: Svoboda 1990

Kant, I. *Kritika praktického rozumu*. Praha: Svoboda 1996

Kassab, E. S. *The Theory of Social Action in the Schutz-Parsons Debate*. Fribourg Suisse: Éditions Universitaires 1991

Kelly, M. (ed.). *Critique and Power. Recasting the Foucault/Habermas Debate*. Cambridge (Mass.) & London: The MIT Press 1994

Keulartz, J. *Die verkehrte Welt des Jürgen Habermas*. Hamburg: Junius 1995

Kneer, G. *Rationalisierung, Disziplinierung und Differenzierung: zum Zusammenhang von Sozialtheorie und Zeitdiagnose bei Habermas, Foucault und Luhmann*. Opladen: Westdeutscher Verlag 1996

Kristeva, J. *La révolte intime*. Paris: Fayard 1997

Kristeva, J. *L'avenir d'une révolte*. Paris: Callman-Lévy 1998

Kuhlmann, W. *Reflexive Letztbegründung. Untersuchungen zur Transzendentalpragmatik*. Freiburg & München: Karl Alber 1985

Kuhlmann, W. (ed.). *Moralität und Sittlichkeit*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1986

Kuhlmann, W. „Begründungsprobleme der Diskursethik“. In: Nicquet, M., Herrero, F. J., Hanke, M. (ed.). *Diskursethik – Grundlegungen und Anwendungen*. Würzburg: Königshausen & Neumann 2001, s. 9–41

Larmour, D.H.J., Miller, P. A., Platter, C. (ed.). *Rethinking Sexuality. Foucault and Classical Antiquity*. Princeton (NJ): Princeton University Press 1998

Lloyd, M., Thacker, A. (ed.). *The Impact of Michel Foucault on the Social Sciences and Humanities*. London: Macmillan Press 1997

Loužek, M. *Max Weber*. Praha: Karolinum 2005

Marcelli, M. *Michel Foucault alebo stať sa iným*. Bratislava: Archa 1995

Massumi, B. *A user's guide to Capitalism and Schizophrenia: deviations from Deleuze and Guattari*. Cambridge (Mass.): The MIT Press 1992

Matheis, A. *Diskurs als Grundlage der politischen Gestaltung*. St. Ingbert: Röhrig Universität Verlag 1996

Matthiesen, U. *Das Dickicht der Lebenswelt und die Theorie des kommunikativen Handelns*. München: Wilhelm Fink Verlag 1983

McCarthy, T. *Translator's introduction to Habermas, J. The theory of Communicative Action*. London: Heinemann 1984

McCarthy, T. *Ideals and Illusions: On Reconstruction and Deconstruction in Contemporary Critical Theory*. Cambridge (Mass.) & London: The MIT Press 1991

McNay, L. *Foucault and Feminism: Power, Gender and the Self*. Cambridge: Polity Press 1992

Meehan, J. (ed.). *Feminists read Habermas*. London & New York: Routledge 1995

Michel Foucault philosophe. *Rencontre internationale Paris, 9, 10, 11 janvier 1988*. Paris: Éd. du Seuil 1989 (sborník z konference)

Mommsen, W. J. *The Political and Social Theory of Max Weber*. Chicago: The University of Chicago Press 1989

Münch, R. *Theorie des Handelns. Zur Rekonstruktion der Beiträge von Talcott Parsons, Emile Durkheim und Max Weber*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1988

Nagl-Docekalová, H. „Seyla Benhabibová a radikální budoucnost osvícenství“. *Filosofický časopis*, 1998, č. 6, s. 985–1000

Neuenhaus, P. *Max Weber und Michel Foucault. Über Macht und Herrschaft in der Moderne*. Pfaffenweiler: Centaurus Verlag 1993

Nicquet, M. *Nichtthintergebarkeit und Diskurs. Prolegomena zu einer Diskurstheorie des Transzendentalen*. Berlin: Duncker & Humblot 1999

Nicquet, M., Herrero, F. J., Hanke, M. (ed.). *Diskursethik. Grundlagen und Anwendungen*. Würzburg: Königshausen & Neumann 2001

Nietzsche, F. *Nečasové úvahy I*. Praha: Mladá fronta 1992

O'Neill, M. (ed.). *Adorno, Culture and Feminism*. London: Sage Publications 1999

Ott, K. *Vom Begründen zum Handeln*. Tübingen: Attempo Verlag 1996

Ott, K. *Ipso Facto. Zur ethischen Begründung normativer Implikate wissenschaftlicher Praxis*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1997

Parsons, T. *The Structure of Social Action*. New York: The Free Press 1949 (orig. vyd. New York: McGraw-Hill 1937)

Parsons, T. *The Social System*. New York: The Free Press 1951

Parsons, T. *Action Theory and the Human Condition*. New York: Free Press 1978

Parsons, T., Shils, E. (ed.). *Towards a General Theory of Action*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press 1967 (orig. vyd. 1951)

Petříček, M. *Majestát zákona*. Praha: Herrmann & synové 2000

Příbáň, J. *Disidenti práva*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON) 2001

Savage, S. P. *The Theories of Talcott Parsons. The Social Relations of Action*. London: MacMillan Press 1981

Sawicki, J. *Disciplining Foucault: Feminism, Power and the Body*. London & New York: Routledge 1991

Sawicki, J. „Foucault and Feminism: A Critical Reappraisal“. In: Kelly, M. (ed.). *Critique and Power. Recasting the Foucault/Habermas Debate*. Cambridge (Mass.) & London: The MIT Press 1994, s. 347–364

Sawicki, J. „Foucault, feminism and question of identity“. In: Gutting, G. (ed.). *The Cambridge Companion to Foucault*. Cambridge: Cambridge University Press 1994, s. 286–313

Seebas, G., Tuomela, R. *Social Action*. Dordrecht: Reidel 1985

Schöllgen, G. *Handlungsfreiheit und Zweckrationalität*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck) 1984

Schönrich, G. *Bei Gelegenheit Diskurs. Von den Grenzen der Diskursethik und dem Preis der Letzbegründung*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1994

Schluchter, W. *Die Entwicklung des okzidentaler Rationalismus. Eine Analyse von Max Weber Gesellschaftsgeschichte*. Tübingen: Mohr 1979

Schnädelbach, H. „Transformation der Kritischen Theorie“. In: Honneth, A., Joas, H. (ed.). *Kommunikatives Handeln. Beiträge zu Jürgen Habermas' Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1986, s. 15–34

Schwickert, E. M. *Feminismus und Gerechtigkeit. Über eine Ethik von Verantwortung und Diskurs*. Berlin: Akademie Verlag 2000

Sprondel, W. M., Seyfarth, C. (ed.). *Max Weber und die Rationalisierung sozialen Handelns*. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag 1981

Staubmann, H., Wenzel, H. (ed.). *Talcott Parsons. Zur Aktualität eines Theorieprogramms*. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag 2000

Studer, H. P. *Das Andere der Gerechtigkeit*. Berlin: Akademie Verlag 1996

Sukale, M. *Max Weber – Leidenschaft und Disziplin*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck) 2002

Szokolczai, A. *Max Weber and Michel Foucault. Parallel life-works*. London & New York: Routledge 1998

Taylor, P. „The Ethnocentric Fallacy“. *The Monist* 47 (1963)

Touraine, A. *Le Retour de l'acteur*. Paris: Librairie Arthème Fayard 1984

Tully, J. „To Think and Act Differently. Foucault's Four Reciprocal Objections to Habermas' Theory“. In: Ashenden, S., Owen, D. (ed.). *Foucault contra Habermas. Recasting the Dialogue between Genealogy and Critical Theory*. London: Sage Publications 1999, s. 90–142

Turner, J. H. *A Theory of Social Interaction*. Cambridge: Polity Press 1988

Velek, J. (ed.). *Etika autonomie a autenticity*. Praha: Filosofia 1997

Walzer, M. *Interpretace a sociální kritika*. Praha: Filosofia 2000

Weber, M. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck) 1972 (orig. vyd. 1922)

Weber, M. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck) 1982 (orig. vyd. 1922)

Weber, M. *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck) 1988 (orig. vyd. 1920)

Weber, M. *Sociologie náboženství*. Praha: Vyšehrad 1998

White, S. K. (ed.). *The Cambridge Companion to Habermas*. Cambridge: Cambridge University Press 1995

Wittgenstein, L. *Filosofická zkoumání*. Praha: Filosofický ústav AV ČR 1998

Young, I. M. *Intersecting Voices. Dilemmas of Gender, Political Philosophy and Policy*. Princeton (NJ): Princeton University Press 1997

Young, I. M. *Inclusion and Democracy*. Oxford: Oxford University Press 2000

Za zrkadlom moderny, ed. Gál, E., Marcelli, M. Bratislava: Archa 1991